

והנה זה ימים לא כבירים כאשר ראו אנשי הכולל הו"ד שצד להם המקום לגור בירושלים וכמעט לא ימצאו עוד מקום ללון, ושכר הבתים הלוח ילך וגדול עד כי גדל מאוד מאוד, ותגדל שוועת אחיהם האומללים אשר אין ידם משגת לזה, והגיעה עד נפשם צרת נפש הנדכאים המתגוללים במערות עפר, החובקים אשפתות והחונים תחת רקיע השמים יומם וליל, המה, נשיהם וטפם, משפחות-משפחות יחדיו, ויקומו אנשים גדולים ונכבדים מהם [=הכוונה לאנשי כולל הו"ד] ויאמרו איש אל אחיו: הבה נתחכמה להביא תשועה ומרפא לאחינו בטרם תגדל המכשלה. הן מרבים אחינו בחו"ל לשלוח נדבת רוחם איש איש כמתנת ידו – הלא ימצאו נדיבי לב ביניהם אשר ירחמו גם עלינו ולא יגרעו מחוקם ליתר אחינו ויקנו אחוזת שדה כר נרחב לבנות בתים לעניים ולהכנסת אורחים וכבר החלו אשר יזמו לעשות וחפץ ה' בידם.¹¹⁷

כחודשיים לאחר מכן, בחודש מאי 1859 (אייר תרי"ט), פרסמו ראשי כולל הו"ד¹¹⁸ את יוזמתם, תוך תיאור המצב העגום בירושלים:

[...] נתאספו איזה מאנשי כולל הו"ד והיו לאגודה אחת וקנו כר נרחב (ארכו מאה וחמישים ורחבו מאה וארבעים אמה על הר ציון) לעומת חרבות בית ה' ההרוס, בין בית החולים הנוסד ע"י בית ראטהשילד ובין בית הכנסת לספרדים, במחיר חמשת אלפים פלארין, לבנות עליו... בית נכון להכנסת כל האורחים... וגם בתים לעניים עמנו...¹¹⁹

בתי מחסה והפקוא"ם

ב-10.7.1857 (ט"ו באב תרי"ז) הודיעו אנשי הו"ד לפקוא"ם על קניית המגרש וביקשו את עזרתם, תוך שהם מגלים את כוונתם לשגר שד"ר מיוחד, שיעסוק בגיוס כספים לכיסוי הוצאות המגרש ולבניית בית כנסת. אליאב כותב:

כפי שאפשר היה לחזות מראש, הייתה תשובת הפקוא"ם צוננת. [...] בתשובתם הביעו תמיהתם על מתן דמי קדימה מבלי שיש סכום הקנייה במלואו: "מה נמהרתם בטרם הכינותם די לגאולת הקרקע? [...] מה התועלת שתצמח רק לשם קניית נחלה? אנשים צועקים ללחם אם אין ידם משגת, צריכים לשמוח בחלקם כי

117 המגיד שנה שלישית, י"ז באדר ב' תרי"ט, 23.3.59, גיליון 12 עמ' 9.

118 שמות החתומים על הידיעה: מרדכי משה זאקס, מ' שעהנבוים, מ"י שנאדטיש, נ' קאראנעל, י' אפלאטקא, ב' ליליענטהאל.

119 שם, ל באב תרי"ט, 30.8.59, גיליון 34 עמ' 12.

זכו לשבת על אדמת קודש, דבר אשר נכספה וגם כלתה נפש רבים [...] מניין יבוא הכסף לבנית הבתים, והעיקר מי ישב בהם?"¹²⁰

הפקוא"ם ביקשו תשובות לשאלותיהם והביעו התנגדות נמרצת לשיגור שליח לטובת הפרוייקט, בהסתמך על הפשרה משנת תר"י, שאסרה על שיגור שליחים. אך עד מהרה שינו אנשי הפקוא"ם את דעתם, מכיוון שהרש"ר הירש החליט לתמוך בפרוייקט. הפקוא"ם הבינו, שתמיכת הרש"ר הירש, יחד עם אישים אחרים (הרבנים קלישר, גוטמאכר, הילדסהיימר ועוד), מבטיחה את המשך הפרוייקט, ולא יכלו להרשות לעצמם לצאת נגדו או להישאר מאחור. הם ביטלו את התנגדותם העקרונית, אף שנשארו מסוייגים.

למשימת איסוף הכספים לשם החזרת ההלוואה יצא, כאמור, עזריאל הויזדורף בשנת 1858 למסע במערב אירופה, לחפש תרומות להחזרת ההלוואה ולהמשך התכנון והבנייה. הוא הצטייד במכתבי המלצה מהקונסול הכללי האוסטרי, הרון פיצמאנו, מהקונסול הפרוסי ד"ר רוזן, מהקונסול האנגלי גיימס פין ועוד.¹²¹ בחודש אייר תרי"ט נחתמה תעודת שליחותו בידי נציגי הכולל, ביניהם משה זאקס. הויזדורף הצליח בשליחותו. הוא חזר כעבור כשנה וחצי, ב-1860, ובידו סכום כסף שכיסה את עלות המגרש, וכן הביא רשימת ועדים שכונן בקהילות אחרות, שהתחייבו להמשיך את התמיכה בפרוייקט.¹²² לדעת גלבר הצלחותיו של הויזדורף ותמיכתו הנלהבת של הילדסהיימר:

הבהירו לפקוא"ם, שהמפעל יקום על אף הסתייגותם. משום כך החליטו לקבלו תחת חסותם, כדי להבטיח לעצמם מידה רבה של השפעה על ניהולם של בתי מחסה בעתיד. כתוצאה מן ההסכם קיבלו עתה הפקוא"ם על עצמם את ריכוז הכספים והבטיחו את תמיכתם המלאה.¹²³

משהחליטו להצטרף לפרוייקט פירסמו קול קורא, שהסתיים בהבעת תמיכה נלהבת ב"בתי מחסה", תוך הדגשה כי אין לפקפק באפשרות הביצוע והתועלת של המפעל והודאה בכך, שהיוזמה היא אמנם של אנשי הו"ד אבל מיועדת לכל הכוללים בירושלים!¹²⁴

הפקוא"ם ליוו את הפרוייקט עד ראשית שנת תרכ"ג (1863) ואז החליטו לפרוש. בהודעה מי"ט בשבט תרכ"ג תלו את פרישתם בעומס עבודתם בניהול ענייני הצדקה, ולכן הם "מוותרים על השתתפותם בניהול המפעל ומחזירים את התפקיד לידי ר' עזריאל הילדסהיימר".¹²⁵ אליאב סובר שהפריעה להם העובדה שכוללי הפרושים והחסידים עמדו

120 ארכיון רש"ר בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי HM4767/341; מרדכי אליאב, "לתולדות בתי מחסה", סיני, ירחון לתורה ולמדעי היהדות, גליון סא, ירושלים תשכ"ז, עמ' ש-ש"א.

121 אליאב, שם, עמ' ש"ב.

122 ברלין, פרנקפורט דמיין, האלברשטאט, האנובר, ברסלאו, אמסטרדם, רוטרדם, איזנשטאט, בריסל, פריז ושטוקהולם.

123 אליאב, שם, עמ' ש"ג.

124 ישורון ו', עמ' 55-59.

125 איזראליט 1863, גליון 9; אליאב, שם, עמ' ש"ו.

מנגד ולא סמכו ידיהם על הפעולה. יתרה מזאת, חלק מהכוללים אף הפריעו בהמשך לשליחותו של זאקס.¹²⁶ בין כך ובין כך, התרומות המובטחות בוששו להגיע ועד שנת 1860 (תר"כ) לא נאסף סכום המספיק אפילו להשלמת בית אחר. נוצר צורך לשלוח שוב שליח שימריץ את התורמים, כדי שיהיה די כסף לבניית הבתים. שליחות זו הוטלה על משה זאקס.

באותו שנה מלאו לזאקס שישים, והייתה בהסכמתו לצאת לשליחות הקרבה רבה, שהרי הכיר מנסיונו את התלאות שהדרך מזמנת והוא כבר לא צעיר. כשנה לאחר צאתו לשליחותו פירסם זאקס ב'המגיד' דשימה, ובה תאר את היסוסיו לקבל עליו את השליחות:

והנה דרשו ממני [...] ללכת בעקבות האדון הויזדורף נ"י ולשים לדרך פעמי לארצות אירופה לגמור את אשר התחיל ר' זליג הנ"ל. הקשו לשאול ממני לקחת על עצמי משא כבד זה [...] בכל זאת נדרשתי לאשר שאלוני, כי איככה זה אוכל לראות ברעה אשר מצאה את אחי החוננים עפר ציון מבלי לנסות לעשות עבורם כל אשר בכוחי ובכך נשאתי המסע עלי.¹²⁷

כך יצא זאקס למסע ארוך נוסף ברחבי אירופה. את מסעו החל בקהילות שאינן קשורות בפקוא"ם (רומניה, הונגריה ואוסטריה) ורק אחריהן הגיע לקהילות במערב אירופה, שהיו במרחב תחום הפעילות של הפקוא"ם.¹²⁸ נראה שזאקס, למוד ניסיון מר מנסיעתו הקודמת, שבה נדרף קשות על ידי הפקידים האמריקאים, העדיף להתחיל את מסעו בקהילות המרוחקות מתחום השפעתם של להערן וחבריו.

126 ראה להלן עמ' 164.

127 המגיד, 24.4.1861, י"ד באייר תרכ"א.

128 אליאב, מסעותיו של זאקס בשליחות "בתי מחסה", סיני ס"ב, תשכ"ח, עמ' קעג-קעד.

פרק חמישי: 1860-1864, המסע באירופה למען 'בתי מחסה'

כתב השליחות של זאקס פותח, מטבע שליחותו, בתאור מצוקת הדיור בירושלים, אך אין הוא מסתפק במטרה להקל עליה, אלא מרחיב את המטרה גם להקמת תלמוד תורה ותמיכה בלומדי התורה בגילאים השונים:

אחינו היהודים שבחו"ל! הנסיבות העצובות של קהילתנו בירושלים בשל ההתייכרות הנמשכת של מצרכים, שכר הדירה בעלות כמעט בלתי מושגת, מביאים את בתי הכנסת והרבנים החתומים מטה להסמיך את רבי משה זאקס להישלח אליכם אחים יקרים, להביא את צרתה של קהילתנו ללבכם גם בנקודה זו. ייעוד המשלחת הזו תהיה איסוף של מתנות ותרומות כמו גם לייסד ועדות מקומיות שמוצאות מקום חם בליבן למטרות אלו כדי שגם בעתיד יהיה ביטחון בתמיכתם. התרומות יופנו בעיקרם ליסוד בתי ספר ותלמודי תורה, וכן לנקות את החוב של בית הכנסת... אנו מסמיכים בזאת את רבי משה זאקס בכל הכוח והסמכות, כמו גם את מלוא אמוננו בכך שניתן לסמוך על מילותיו, וכן בניהולו את הוצאות הנסיעה...¹

רק בייפוי כוח נוסף, שמצאנו ב'פנקס השליחות' בשפה הגרמנית, מודיעים אנשי כולל הו"ד ב-25.6.1860, כי התחילו לבנות את 'בתי מחסה' וכי הם קוראים לתרום למטרה זו. מסעו השני של זאקס, כמו מסעו הראשון, היה רב מטרות. הוא עשה רבות למען 'בתי מחסה', בדרך של הקמת ועדות קהילתיות מקומיות לטיפול בתרומות למטרה זו, אך יחד עם זאת קידם במסע זה גם את רעיון הפרודוקטיביזציה וכן האיץ בבני הגולה להרים תרומות לאנשי הו"ד, אשר קופחו עד כה על ידי הפקוא"ם.

מסעו השני של זאקס לאירופה מתועד היטב. ראשית הודות ל'פנקס השליחות' שכתב, שבו הקפיד זאקס לאסוף המלצות והפניות תמיכה ועידוד, בחתימתם של רבנים ושל נכבדי קהילות ואירגונים ברחבי אירופה. שנית, באותן שנים הרבה זאקס לפעול גם כעיתונאי, המדווח על קהילות ישראל באירופה, ודיווחיו, כמו גם הדיווחים על אודותיו, הן בעיתונות יהודית מקומית דוברת גרמנית והן בעיתונות העברית, תורמים להכרת הקהילות שבהן ביקר ולהבנת אישיותו של זאקס.

הבמה העיתונאית העיקרית לפעילותו של זאקס היה השבועון 'המגיד', אשר יצא לאור החל מ-1856 ואשר השד"ר, הרב עזריאל זליג הויזדורף, מראשי כולל הו"ד ומבוני 'בתי מחסה' בירושלים, השתמש בו למסע שתדלנות ואיסוף תרומות. בין היתר פרסם כתב הרשאה לאליעזר ליפמן, עורך 'המגיד', ובו נאמר:

1 מרדכי אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, אוניברסיטת תל-אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"א, עמ' 219.

מורה אני החתום מטה... שאני נותן בזה כוח והרשאה למעלת כבוד הרב ... אליעזר ליפמן... בענייני בנין הבתים לעניים ולהכנסת אורחים בעה"ק ירושלים תובב"א. הרשות בידו נתונה להדפיס בהמגיד שלו כל הכתבים אשר תחת ידי, לאסוף ולקבץ נדבות מאחינו בית ישראל בסביבה שלו... ויהיה ידו כירי וכוחו ככוחי לעסוק בעניין הזה לטובת עניי עיר הקודש ירושלים.... ה"ק עזריאל זליג הויזדארף...²

בהמשך העביר הויזדורף את שרביט השליחות לזאקס, כאשר פרסם בחודש חשוון תרכ"א (1860) ב'המגיד' הודעה, כי משה זאקס הוא בדרכו לאירופה כדי להמשיך את המסע לגיוס תרומות עבור 'בתי מחסה'.

.. גם אודיע בזה כי איש בדיחתי הרב החו"ש המפורסם כמה' משה זאקס נ"י נסע לארצות אירופה ובידו כתבי רשות מאיתנו נדבות המתנדבים בעם לבניין בתי מחסה לעניים. ה' יצליח חפצו בידו...³

זאקס, שהאמין בכוח העיתונות לסייע בהפצת המסר ולהקל בכך על מלאכתו, תאר ב'המגיד' את הסיבות למסעו, ונאחז במיוחד במצוקת הדיור בירושלים:

והנה זה איזה שנה נתרבה מאוד מחיר שכירת בתי דירות ומאז והלאה גדול מאוד עוני אחינו שמה, אשר הנדבות לא יספיקו על צרכי אוכל נפשם ואף כי לשלם שכר דירה.⁴

בהמשך הוא מתאר את פרטי יוזמת כולל הו"ד לבניית 'בתי מחסה' ואת שליחותו של הויזדורף, שהשיגה כדי תשלום החוב על המגרש:

והוא אחרי נסיעה מלאה תלאות מרבה להכיל, במשך שמונה עשר ירחי צלחה בידו לקבוצ' נדבות בני עמנו, עד כדי תשלום מחיר המקום אשר קנינו.⁵

אבל, ממשיך וכותב זאקס:

שנה תמימה חלפה, דומיה שוררת, צרות האומללים גדלו מאוד... האומללים צועקים רק לאוכל, להשיב נפשם, ולהוציא לאור עולם את דבר הבניינים אין איש שם על לב...⁶

ומאחר שכך, ממשיך וכותב זאקס, הוא גוייס למלאכת השרדו"ת:

והנה דרוש דרשו ממני הח"מ ללכת בעקבות ה' הויזדורף נ"י ולשים לדרך פעמי לארצות איראפה לגמור את אשר התחיל הנ"ל.⁷

2 המגיד, 30.8.1859, שנה ג', גיליון 54, עמ' 12-13.

3 המגיד, 7.11.1860, שנה ד', גיליון 43, עמ' 15-16.

4 המגיד, 24.4.1861, שנה ה', גיליון 16, עמ' 17-18.

5 שם.

6 שם.

7 שם.

מכאן ואילך מתאר זאקס בעיתונים את קורות מסעו ואת רשמיו מן הקהילות שבהן ביקר, תוך שהוא מביע פליאה על כך ששמעו של פרוייקט 'בתי מחסה' לא הגיע לרבות מהקהילות שאליו הגיע, למרות הפרסום הרחב שניתן לו, והוא נודע להן רק בעת ביקורו. אנו שומעים בדבריו נימת ייאוש מדלות כוחו של שליח אחד לאסוף תרומות לצורך כה חשוב:

והנה נפלא ומוזר הוא לשמוע, כי מבלעדי שליח מארץ הקודש, הנוסע בעצמו ומודיע לרבים, אינם יודעים אחינו בית ישראל מדבר בתי מחסה לעניים בירושלים.⁸ המבנה של 'בתי מחסה' החל להיבנות בחודש ניסן תרכ"א (מרס 1861). זו לשון ההודעה שהתפרסמה ב'המגיד' מיום י"ד בסיוון תרכ"א (23.5.1861), בחתימתו של זאקס:

אל ראשי החבורות אשר התכוננו לבנין בתי מחסה בכל מקומות מושבותיהם. שמחנו מאוד להודיע לכם כי ברוך ה' נעשתה ההתחלה לבנין בתי מחסה ביום ז'ך (כ"ז) ניסן העבר ועתה הננו מבקשים ממעלות כבודכם הרמה לשלוח את כל הכסף הנמצא תחת ידיכם או אלה אשר עוד יבואו לידכם, למחוז חפצם למען יהי לאל ידינו לגמור בכי טוב את הענין הנכבד והקדוש אשר החילנו בעזרת ה' האובה שערי ציון.

שמחו את ירושלים וגילו בה כל אוהביה. תקותנו חזקה הננו ידידיכם, מצפים לחסדי ה' ולישועתו שירחם עמו ונחלתו.⁹

דרך הפעולה של זאקס במסעו לאירופה כללה הקמת ועדות מקומיות ('קאמיטע' בלשון בעיתונות) בכל קהילה שאליו הגיע, שתהיינה אחראיות לאיסוף התרומות בתחומן ולהעברת כספי התרומות לארץ ישראל. מעת לעת פרסם פרטים על התקדמות הבנייה:¹⁰ ...תחילה הוקם בנין אחד ולאחר מכן הושלמו ארבעת הבניינים, שנבנו בסגנון בניה מודרני ומרווח למדי יחסית לבתי ירושלים העתיקה.¹¹

כפי שהזכרנו כתב זאקס בשנות שליחותו זאת מעין יומן מסע, ובו חומר עשיר על הקהילות שבהן ביקר כמו גם על דמותו שלו.¹² יומן זה מציג תמונה מרתקת של החברה היהודית-אירופית, המצויה בעיצומם של תהליכי שינוי, ובמיוחד כשהוא מצביע על שינויים שחלו מאז מסעו הראשון. אפשר להבחין בהצטת תהליכי המודרניזציה והעיוור

8 שם.

9 המגיד, 23.5.1861, גיליון 20, עמ' 19-20.

10 המגיד, גיליון 16, 24.4.61, עמ' 17-18; גיליון 36, 12.9.61, עמ' 25-26; גיליון 44, 14.11.61, עמ' 28-29; גיליון 45, 21.11.61, עמ' 31-32 ועוד.

11 בתאריך 2.1.62 הסתיים בנין אחד; וב- 12.3.62 – נגמרו ארבעה בתים; וכן הלאה.

12 אוסף אברהם שברדון בספריה הלאומית (224 k-183p); נמסר לשברדון על ידי אליהו אהרון כהנא ויוסף הלוי, חתניו של אברהם אלקנה, בנו של משה זאקס.